

İslam Siyaset Düşüncesini Yeniden Okumak: Eleştirel Bir Giriş*

Hızır Murat KÖSE

Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Özet

İslam siyaset düşüncesinin nasıl okunacağı sorusu tarih içindeki önemine paralel bir şekilde bugün de güncelliğinden hiçbir şey kaybetmeden önümüzde durmaktadır. Modern dönemde bu soruya müsteşrikler tarafından verilen cevaplar, bugün bu düşünceye nüfuz etmede önümüze ciddi engeller çıkarmaktadır. Bu çalışmada İslam siyaset düşüncesini anlamamızı zorlaştıran “yanılsama” olarak isimlendirdiğimiz iki yaklaşım tartışılacaktır. Bunlardan birincisi Avrupa’nın modern döneme geçişte yaşadığı tarihî tecrübeyi genelleştirerek benzer bir tecrübenin İslam tarihinde de yaşandığı varsayımından hareket eden “tarihî yanılsama”dır. Diğeri ise sosyal bilimlerin kendi aralarındaki bölünmeden dolayı ortaya çıkan sınırlı bakış açısıyla İslam siyaset düşüncesini ele alırken seçici davranmaktan kaynaklanan ve bu nedenle düşüncenin iç bütünlüğünün gözden kaçırılmasına sebebiyet veren “disipliner yanılsama”dır. Netice olarak iki noktaya dikkat çekmeyi hedefliyoruz: İslam siyaset düşüncesi kendi tecrübe ve birikimi ışığında, Batı tarihî tecrübesinden bağımsız ele alınmalı ve bu düşünce kendi iç mantığı çerçevesinde bütüncül bir bakış açısıyla incelenmelidir.

Anahtar Kelimeler: İslam Siyaset Düşüncesi, Kat’iyyât, Zannıyyât , Tarihî Yanılsama, Disipliner Yanılsama.

* Makalenin taslak halini okuyarak eleştiri ve katkılarıyla zenginleşmesini sağlayan Özgür Kavak’a teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

1. Giriş

İslam, aralarında Emevîler, Abbasîler, Memlûkler, Osmanlı ve Babürler gibi geniş bir coğrafyada çok sayıda devleti barındıran, muhtelif din ve milletlerden müteşekkil insan topluluklarının birarada yaşadığı onbeş asırlık tarihî ve siyasî tecrübeye sahip bir dindir. Bu uzun tarihî süreçte, çok çeşitli siyasî tecrübeler ve bunların dayandığı bir siyasî düşünceye şahit olunmaktadır. Son örneklerinden birisini bir cihan devleti inşa edip altı asır boyunca varlığını devam ettiren Osmanlı uygulamasının oluşturduğu böylesi bir siyasî düşüncenin, bu kadar uzun süre var olmasını mümkün kılan özellikleri nelerdir? Bu sorunun cevabı, İslam siyaset düşüncesinin zaman içinde meydana gelen değişimlerle başa çıkmada gösterdiği başarıda aranmalıdır.

Vahyî bilgi üzerine inşa edilmiş onbeş asırlık siyasî tecrübe içinde fıkıhtan, kelam, tasavvuf, felsefe, siyasetname ve ıslahatnameye kadar uzanan geniş bir yelpazede literatürlerin olduğu İslam siyaset düşüncesini bugün ele almak hem yaşanmış tarihî tecrübeyle hem de bu süreçte ortaya konulmuş literatürle bir şekilde bağlantı kurmayı gerekli kılmaktadır. Günümüzde İslam siyaset düşüncesi klasiklerine ulaşmamızda neşrettikleri eserler ve bunlar üzerine yaptıkları incelemelerle oryantalist çalışmaların katkısı inkar edilemez bir gerçektir. Fakat, Avrupa’da ortaçağdan modern döneme geçişte yaşanan siyasî tecrübeler ve daha sonra gelişen sosyal bilimlerin ortaya çıkardığı disiplinler ayrışma ve bunun getirdiği kısıtlar çerçevesinde İslam siyaset düşüncesine yaklaşan oryantalist çalışmalar aynı zamanda bu düşünceyle kurulabilecek sahipsiz tartışmaların önündeki en ciddi engeli de oluşturmaktadırlar. Bu çalışmada genelde İslam tarihinin özelde ise İslam siyasî tarih ve düşüncesinin ele alınmasında önümüze çıkan engeller “tarihî ve disiplinler yanılısamları” kavramsallaştırmaları¹ kapsamında ağırlıklı olarak fıkıh literatürü esas alınarak tartışma konusu yapılacaktır.

2. Tarihî Yanılısama

a. Toplumsal yaşam ve siyaset asgarî müşterekler üzerine inşa olunur. Asgarî zemin üzerinde ise farklılıkların tecrübe ve müşahade

1 Tarihî ve disiplinler yanılısamları yanında başka bir çalışmayı gerektirecek genişlikte olduğu için burada ele alamadığımız “bâtınî yanılısama”ya da dikkat çekmek gerekir. Leo Strauss ve onun Muhsin Mahdi ve Charles Butterworth gibi öğrencilerinin İslam siyaset düşüncesini ele alırken kullandıkları bâtinî (*esoteric*) aşırı okuma yöntemi “bâtınî yanılısama”nın güncel bir örneğini oluşturmaktadır.

de edildiği bir alan mevcuttur. Bu iki farklı, fakat birbirini tamamlayan alan arasında kurulan ilişkinin biçimi farklı rejim tiplerinin ortaya çıkmasının temel nedenlerinden birisini oluşturmaktadır. Asgarî müşterekler alanı, adından da anlaşılacağı üzere, sınırlı olmalıdır. Fakat sınırlı tutulması gereken bu alanın çok geniş tutulması durumunda mutlakiyetçilikten totaliteryanizme kadar uzanan bir yelpazede yer bulan, hayatın kademe kademe tüm alanlarına müdahale etmeye çalışan rejim çeşitleri kendilerini gösterirler. Asgarî müştereklerin ihmal ve reddedildiği veya her türlü farklılığın kendince diğerlerinden ayrışık bir şekilde yaşamayı talep edeceği bir dünyada ise siyasetin ve hatta toplumun mümkün olup olamayacağı sorusu gündeme gelmektedir.² Tarih boyunca müşahade ettiğimiz farklı siyasî tecrübeler mezkur iki alan arasındaki ilişkiye verdikleri cevaplar ile tarih sahnesinde yer almışlardır.

İslam siyaset düşüncesini okumada karşımıza çıkan tarihi yanılsamaya kaynaklık teşkil eden ortaçağ Avrupası'nın düşünce tarihi, bir anlamda kilisenin, hayatın (ve hatta tabiat bilimlerini de kapsayacak şekilde) tüm alanlarına müdahale etme çabasının hikayesini bizlere sunar. Sosyal ve siyasî yaşam sürekli bir değişim içindedir. Siyasî rejimler siyasî düşünceye rengini veren temel ilkeler ışığında toplumda ortaya çıkan değişimi yönetebilme becerisi gösterirler. Asgarî müşterek denilebilecek (olması gereken) alanı olması gereken sınırların ötesine taşıyan siyasî düşünceler değişimi okuyabilmede ve ona cevap verebilmede sıkıntılarla karşılaşmaktadırlar. Ortaçağ Avrupası'nda kilise şahsî yaşamdan kamusal ve hatta bilimsel alana kadar hayatın tümü üzerinde otorite iddia ederek dogmatik denecek bir derecede bu alanlarla ilgili hükümler vaz etmiştir.³ Hayatın değişen alanını sabitlemeye çalışan kilise, meydana gelen yeni gelişmeleri okuma ve anlamada yetersiz kalmıştır. Rönesans sürecinde ekonomi, siyaset ve bilim alanlarında meydana gelen gelişmeler, bir şekilde kilisenin ortaya koyduğu hükümler ile çelişince bir çatışma ortaya çıkmış ve kilisenin otoritesinin sorgulanması gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda süreç içinde din ile devlet arasında bir ayrıma gidilmiştir.⁴

2 Ernesto Laclau, "The Impossibility of Society", *Canadian Journal of Political and Social Theory*, VII/1-2 (1983), s. 21-23.

3 Scott Gordon, *The History and Philosophy of Social Science*, Routledge, London 1995, s. 26.

4 Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society*, çev. George Simpson, The Free Press, New York 1968, s. 168-173.

Tabiat bilimlerinde, özellikle astronomi alanındaki yeni keşifler kilisenin dayandığı dünya merkezli evren tasavvuru ile çatışmaktaydı. Kopernik (1473-1543), Kepler (1571-1630) ve Galileo'nun (1564-1642) çalışmaları ile Dünya'nın Güneş merkezli bir sistem içinde hareket ettiğinin tespit edilmesi kilisenin otoritesine vurulan en önemli darbe oldu. Aquinas'ın (1224-1274) kilise tarafından benimsenen doğal hukuk anlayışına göre, Tanrı'nın belirlediği doğal kanunlar dinî, ahlakî, sosyal ve siyasî alan yanında tabiat da carî idi. Bu nedenle tabiat bilimlerinde meydana gelen ve kilisenin vaz ettikleriyle çatışan bu gelişmeler sadece kilisenin tabiat alanındaki otoritesini sarsmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal ve siyasî alandaki konumunu da sorgulama konusu yaparak seküler bir bilim anlayışının başlamasına neden olmuştur.⁵ Bilimsel devrimlerin ortaya çıkardığı bir diğer sonuç, bilimsel bilgiyi dinî bilgiden ayırtmak için geliştirilen gözlem ve deney yöntemi idi. Gözlemlenebilir vakıaları akılcı ve sistematik bir yolla inceleyen bilimin elde ettiği bulgular, doğaüstü güçlere atıfla tabiat hadiselerini açıklayan kilise merkezli yaklaşımın aksine, test edilebilir özellik taşımakta olup zaman içinde yanlışlanmaları ihtimal dâhilindeydi. Modern öncesi bilim anlayışına egemen olan Aristo'nun teleolojik yaklaşımının aksine modern bilim büyük bir makina gibi gördüğü tabiatın "nasıl" işlediğini inceleme konusu yaparak, bu makinanın işlemlerini sağlayan kanunları matematik diliyle ifade yoluna gitmiş ve tabiat üzerinde egemenlik kurulabileceğini iddia etmiştir.

Bilimsel alanda ortaya çıkan yeni yöntemler ve bunlara bağlı olarak yapılan keşifler inceleme konularını o güne kadar otoriteler tarafından belirlenen "olması gerekenden (*ought*)" "olanın (*is*)" alanına çevirir. Tabiat bilimlerinde meydana gelen bu gelişmelerin bir benzeri sosyal ve siyasî alanda da görülebilir.⁶ Mevcut vakıayı (olan) olması gerekene önceleyen yaklaşımın en açık örneği birçok araştırmacı tarafından modern siyaset biliminin kurucusu kabul edilen Machiavelli'nin (1469-1527) siyaset anlayışında karşımıza çıkar. Machiavelli öncesi dönemin en önemli gelişmelerden birisi Avrupa'da, özellikle Kuzey İtalya'da 12. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan şehirlerin artan etkisi ve buna paralel yeni bir sosyal ve siyasî yapının oluşumudur. İmparatorluk ve monarşi yerine Cumhuriyet (*Respublica*) rejimini benimseyen ve belirli sürelerde

5 Gordon, *a.g.e.*, s. 25-26.

6 Charles Taylor, *Sources of the Self: the Making of the Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1989, s. 211-213. Ayrıca bkz. Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago University Press, Chicago 1958.

değişen konsüller eliyle yönetilen şehirlerde, halkın bir şekilde yönetime katılmasını sağlayan daha özgür bir yapı mevcuttu. Siyasî açıdan Kutsal Roma İmparatorluğu'na bağlı bu şehirler *de facto* bağımsızlığa sahiptiler. İmparatorluk 1154 yılından itibaren bu bölgeleri tamamen kontrol altına almak için girişimlerde bulunmuş, fakat kesin bir sonuç alamamıştır. Aynı dönemde meydana gelen bir diğer önemli gelişme ise Bologna'da Roma hukukunun yeniden canlandırılmasıdır. Özellikle kanun metninin yorumlanmasında lafzî yorumu esas alan şerhçilerin (*Glossatorlar*) yorumuna göre Roma hukuku, imparatoru egemen olduğu toprak parçası üzerinde tek hakim kabul ediyor ve farklı bir otoritenin *de jure* meşruiyetini tanımıyordu.⁷ Kontrol ettikleri alan üzerinde *de facto* egemenliğe sahip şehirlerin otorite iddiaları imparatorluğun *de jure* egemenlik talebiyle çatışıyordu. Dolayısıyla lafzî yorum ile vakıa arasında bir uyumsuzluk bulunmaktaydı. Lafzî yorum açısından bu çatışmanın çözülebilmesinin yolu, mezkur şehirlerin imparatorun kendi toprakları üzerindeki mutlak egemenlik talebini kabul etmeleriydi. Buna yanaşılmaması sebebiyle kendi *de facto* durumlarını meşrulaştıracak yeni bir hukuk yorumuna ihtiyaç duyuldu. Bartolus'un (1314-1357) öncülüğünü yaptığı post-Glossators ekol, mevcut hukuk ile vakıanın çatışması durumunda mevcut durumun (sosyal olgu) esas kabul edilmesi gerektiği yönündeki yorumlarıyla devrim niteliğinde bir siyasî gelişmenin öncüsü oldu. Önceki yorum biçiminde şartlar hukuka uyarken yeni yoruma göre mevcut hukukî mevzuat şartlara uyduruluyordu. Aslında Bartolus, imparatorun *de jure* egemenlik iddiasını reddetmiyordu; onun yaptığı birden fazla egemen gücün aynı anda varlığını kabul etmektir. Buna göre imparatorluk toprakları üzerinde imparatorun *de jure* otoritesi yanında bu otoriteyi kendi toprakları üzerinde kabul etmeyen şehirlerde de *de facto* otoriteler meşru kabul edildi.⁸

14. yüzyılda meydana gelen bu değişimin daha sonraki dönem için taşıdığı en önemli sonuç vakıanın (mevcut olguların), meşruiyet aracı olarak kabul edilmesidir. Dinî ve siyasî alanda otorite ile sosyal olgunun çatışması durumunda esas olan artık otoritenin vaz ettiği değil, sosyal olguların ortaya koyduklarıdır. Avrupa'nın yaşadığı

7 Joseph Canning, "Law, Sovereignty and Corporation Theory, 1300-1450", *The Cambridge History of Political Thought*, J. H. Burns (ed.), c. II CUP, Cambridge 1988, s. 469-473.

8 Quentin Skinner, *The Foundation of Modern Political Thought v.1: The Renaissance*, CUP, Cambridge 1998, s. 4-11; Joseph Canning, *A History of Medieval Political Thought, 300-1450*, Routledge, London 1996, s. 161-173.

bu tecrübe bize hayatın değişmeye açık yönünü dogmatik esaslarla sabitlemeye çalışanların değişmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Otorite ile sosyal olgu arasındaki bu çatışmanın tezahürleri Avrupa tarihinde yaşanan değişik tecrübelerde müşahade olunabilir. Siyasî açıdan Machiavelli'nin "olanı", "olması gereken"e tercih eden realist siyasî yaklaşımı ile Hobbes'un (1588-1679) sosyal sözleşme kuramının ve dinî alanda kilisenin yaşadığı reform tecrübesinin bu gelişmelerin bir sonucu olduğunu iddia etmek mümkündür.

b. Din-bilim-dünya çatışması ve dinin dogmatik yapısının gelişen şartlara ayak uyduramayarak reforma uğraması cümlesiyle özetlenebilecek olan Avrupa'nın ortaçağdan modern döneme geçişinde yaşanan bu tarihî tecrübe, genelde İslam tarihi, özelde İslam siyaset düşüncesi üzerine araştırma yapan müştüşriklerin tarih tasavvurunu büyük ölçüde belirlemiştir. Avrupa'ya has bu tarihî tecrübeyi, genelleştirerek İslam tarihine uygulamaya kalkmak, "tarihî yanılama" şeklinde nitelenebilecek bir hataya düşölmesi-ne yol açmıştır. Bu yanılamanın temel nedenlerinden birisi, Avrupa merkezli bir tecrübenin evrensel kabul edilerek farklı tarihî tecrübelerle, oralarda da benzer bir süreç yaşanmış kabul edilerek uygulama çabasıdır.⁹

İslam siyaset düşüncesini ele alırken tarihî yanılama içerisine düşen yaklaşımın temel tasavvuru, İslam'ın da Hristiyanlık gibi dogmatik yapı arzeden bir din olduğu, zamanın akışına ayak uyduramayarak dünya ile çatıştığı ve netice itibarıyla ona boyun eğdiği yönündeki iddiaya dayanmaktadır. Bu iddiayı dile getiren araştırmacılara göre hilafet şeklinde başlayan siyasî uygulama daha sonra saltanata dönüşerek idealden sapmış ve ulema bu sapmayı meşrulaştıran bir araç vazifesi görmüştür. Özellikle Moğol istilasından sonra İbn Teymiyye (1263-1328) hilafeti tamamen tartışma konusu yapmaktan çıkarak idealden uzaklaşmış olan mevcut durumu meşrulaştırıcı bir tavır içine girmiştir. Ayrıca ulema siyasî baskılar nedeniyle siyasî mekanizma ile ilgili eser verme hususunda çekingen davranmış ve buna bağılı olarak da İslam siyaset düşüncesi güdük kalıp beklenen gelişmeyi gösterememiştir.¹⁰

9 Böylesine bir yanılama örneğı için bkz. Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2004, s. 236.

10 Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam, An Introductory Outline*, CUP, Cambridge 1988, s. 22, 30, 43-46, 58-61; H. A. R. Gibb, "Some Considerations on the Sunnî Theory of the Caliphate" *Studies on the Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw, William R. Polk, Princeton University, Princeton 1982, s. 143-145; a.mlf., "The Evolution of Government in Early Islam" *Islamic Culture*, sy. IV, s. 17; Crone, *a.g.e.*, s. 255.

Bu yanılısamanın ortaya çıkmasındaki temel problem İslam dini ve tarihi hakkında sahip olunan çarpık tasavvurdur. Zira bir din olması hasebiyle İslam fert, aile ve toplum düzlemlerinde hayatın tüm alanlarını kapsayacak bir çerçeve sunmaktadır. Dinin bu düzenlemeleri yaparken takip ettiği usul, genel ilkelerin belirlendiği bir çerçeve ortaya koymaktır. Bünyesinde örgütlü bir kilise yapılması barındırmayan İslam, bu çerçevenin ayrıntılandırılması hususunu, insanların ve toplumların zaman ve mekâna bağlı farklılıklarını dikkate alarak, zaman içinde yapılacak ictihadlara bırakır. Bu anlamda İslam ferdî ve toplumsal yaşamla ilgili ayrıntıları dogmatik bir şekilde sabitleyerek dondurmaz. Böylelikle bir toplumun ve siyasetin inşası için gerekli asgarî müşterekler başlangıçta belirlenirken, zaman içinde meydana gelecek değişimleri anlayıp bunlara cevap verebilmeyi mümkün kılacak bir usul ortaya konulmaktadır.

Bu usulün siyaset alanındaki yansıması Cüveynî'nin yaptığı kat'ıyyât-zanniyyât ayrımında görülebilir.¹¹ Cüveynî'ye göre Kitap, mütevatir sünnet ve icma; diğer alanlarda olduğu gibi siyasetle ilgili olarak da "kat'ıyyât" şeklinde isimlendirilebilecek tevhid, adalet, yöneticilerin ehil ve emin olması, biat, istişare vb. temel ilkeleri vazederler. Kat'ıyyât sahasında vaz edilen ilkelerin hangi mekanizmalarla nasıl hayata geçirileceği sorusu zanniyyât alanının konusuna girmektedir. Örneğin idarecilerin seçimle başa getirilmesi kat'î bir mesele fakat seçim şekli zannî bir konudur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra zannî bir konu olan halife seçiminde dört farklı seçim usulünün uygulanmasında bu durum açıkça görülmektedir. Kat'ıyyât-zanniyyât ayrımı ile toplum ve siyasetin tüm alanları birbir belirlenmelerde bulunmak suretiyle kontrol altına alınmaya çalışılmayarak zaman ve mekân çeşitliliğine bağlı farklılıkların ve değişimin yönetilmesi mümkün olmuştur. Zanniyyât alanının kabulü totaliter rejimlerin ortaya çıkmasını engelleme yanında, en son örneği durumundaki Osmanlı uygulamasında görülebileceği üzere farklı inanç sahiplerinin kendi kültür ve dillerini koruma, dinî pratiklerini icra edebilmelerine izin veren modeller geliştirilmesine imkân vermiştir. Ayrıca farklı kültür havzalarında ortaya konmuş kurumsal ve siyasî tecrübeler aslî ilkelere aykırı olmamak şartıyla benimsenerek tatbik edilmiştir. Bu ayrım sayesinde kat'ıyyât boyutu ile toplumun ve siyasetin inşasını mümkün kılacak ortak

11 İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Gıyâsî: Gıyâsü'l-ümem fî'l'tiyâsî'z-zulem*, nşr. Abdülazim ed-Dib, 2. bsk., Mektebâtü'l-kübra, [y.y.] 1981, s. 60; a.mlf., *el-İrşâd ila kavatî'l-i-edille fî usulî'l-i'tikad*, nşr. Muhammed Yusuf Musa, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1950, s. 410-434.

bir zemine vurgu yapılırken, modern Batı'da yaşanan tecrübeye müşahade ettiğimiz, belirleyici unsur olarak sosyal zemini esas alan rölativist bir anlayışın egemen olmasının da önüne geçilmiştir.¹² Modern dönemde müsteşrikleri İslam siyaset düşüncesini ele alırken tarihî yanılısamaya sevkeden nedenlerin en önemlisi zan-nî meseleleri kat'î gibi anlamaları ve zanniyyât sahasında zaman içinde ortaya çıkan farklı uygulama ve ictihadları anayasal yapıdan sapma olarak değerlendirmeleridir.¹³

Tarihî yanılısma içinde bulunan araştırmacıların, İslam siyaset düşüncesi üzerine eser veren ulemanın zaman içinde ortaya çıkan şartların zorlaması ile idealden sapmak zorunda kaldığı yönündeki varsayımlarının dayandığı gerekçelerden birisi klasik hilafet teorisinin bir kurgu ve efsane olduğu yönündeki iddiadır.¹⁴ Onların tanımlamasıyla hilafet teorisi halife ile emir/sultan arasında ortaya çıkan çatışmada halifeyi desteklemek için güvenilir olmayan tarihî kaynaklara ve uydurma hadislere dayanılarak oluşturulmuş bir efsanedir.¹⁵ Burada sadece sahabe uygulamalarının (hatta Hz. Peygamber'in uygulamasının ve oluşabilecek muhtemel icmanın) delil kabul edilmemesinden kaynaklanan usulle alakalı bir sorun¹⁶

12 Hızır Murat Köse, "Siyaset", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. XXXVII (İstanbul 2009), s. 295.

13 Bu yönde bir tespit için bkz. Özgür Kavak, "'Siyasî-Fikhî Ahkâmın' Fıkıh Usûlü Zemininde Temellendirilmesi: Cüveynî'nin *el-Gıyâsî*'sinde Kat'ıyyât-Zanniyyât Ayrımı ve Modern Yorumları", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 27 (2009/2), s. 21-55.

14 E. Tyan, *Le Califat*'dan nakleden Rosenthal, *a.g.e.*, s. 237, dn. 20; Crone, *a.g.e.*, s. 220.

15 "Fukaha açıkça tarihî örnekleri kendisine kılavuz edindi. Onlar hilafet tarihi konusunda otorite olan İbn Sa'd, İbn Hişam, İbn Esir, Taberî vd.lerine dayanarak fiilî tarihî tecrübeyi gerekçelendirmeye çalıştılar. Kendi tarihî tecrübeleri ışığında onların geçmiş hadiseleri yorumlama ve görüşlerini kısmen uydurma hadis ve hikayelere dayandırma alışkanlıklarını kabul etmeliyiz. (...) Onlar bu tarihî tecrübeyi meşrulaştıracak sahih veya uydurma sünnet ve hadisleri aradılar ve buldular." Rosenthal, *a.g.e.*, s. 30.

16 Rosenthal hilafet teorisinin tamamen tarihî örneklerle dayandığını Tyan'ı kaynak göstererek belirtirken, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'in beş, Hz. Ömer'den sonra da Hz. Osman'ın (kendisinin de içinde bulunduğu) altı sahabe tarafından seçilmelerini örnek olarak vermektedir, bkz. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 31. Ayrıca Hz. Peygamber'in Mute savaşında şehid olma ihtimallerini göz önüne alarak üç sahabeyi birbirlerinin yerine geçecek şekilde orduya kumandan tayin etmesini de hadisten daha çok güvenilirliği şüpheli tarihî bir uygulama (*historical precedent*) olarak görmektedir, bkz. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 34-35. Ona göre böylesine efsanevî örnekler üzerine inşa edilen hilafet teorisi mevcut durumu meşrulaştır- ➤

değil, ayrıca kat'ıyyât-zanniyyât ayrımının dikkate alınmamasından kaynaklanan daha temel bir yanılsama kendisini göstermektedir. Yukarıda belirtildiği üzere başta adil ve ehil bir idarecinin bulunması kat'î bir husus iken bu kişinin hangi usullerle seçileceği zannî bir konudur. Fakat tarihî yanılsama hatasına düşenlerin bir din olması hasebiyle ve hayatın tüm alanları hakkında birebir belirlemelerde bulunması gerektiği beklentisiyle İslam'ın bu konuda sessiz kalmasını anlamakta zorluk çektikleri görülmektedir. Ayrıca bir siyasî rejimin en önemli meselerinden birisi olan siyasî idarenin başına gelecek kişinin başa geliş usulünün açık bir şekilde sabitlenmemesi bir yana ilk dört halifenin farklı usullerle başa gelme tecrübesinde görüldüğü üzere birden fazla biçimin ortaya çıkması da bu araştırmacılar için anlaşılması ve yorumlanması hiç de kolay olmayan bir tarihî vakıa teşkil etmektedir. Halbuki siyasî otoritenin başa geliş usulünün zannî bir mesele olduğunun anlaşılması durumunda şartlara bağlı olarak birden fazla usulün mevcudiyeti doğal karşılanacaktır.

İslam siyaset düşüncesinin yorumlanmasında karşılaşılan bir diğer yanılsama noktası, İbn Teymiyye ile hilafet tartışmasının sona erdirildiği yönündeki iddiadır. Buna göre dört halifeyle başlayıp, Emevîler ile devam eden hilafet, Abbasîler'in son döneminde ve özellikle Moğolların 1258'te Bağdat'ı işgal etmesi sonrasında siyasî gücünü belirli ölçüde kaybetse de siyasî tartışmalardaki yerini koruyordu; fakat İbn Teymiyye kendi zamanında fiilen gücünü büyük ölçüde kaybeden ve sembolik bir konuma düşen halifeyi ve hilafet meselesini tartışma konusu yapmaktan çıkararak mevcut emirlerin meşruiyetini kabul etmiş ve bir anlamda fiilî durumu (yukarıda tasvir etmeye çalıştığımız Avrupa'da yaşanan siyasî tecrübeye benzer bir şekilde fiilî/*de facto* sosyal durumu) olması gereken idealin yerine ikame etmiştir.¹⁷

Moğol tehdidinin İslam dünyasında etkisini devam ettirdiği bir dönemde yaşayan İbn Teymiyye yazdığı *es-Siyasetü's-şerr'iyye* isimli eseri ile temelde döneminde kabul görme ihtimali olan Cengiz yasalarına bir cevap vermeye ve bu yasaların uygulama imkânı bulmasını engellemeye çalışır. Onun için zannî bir konu olan siyasî

maya çalışan bir kurgudan ibarettir. Karşı görüşler için bkz. Zahit M. Atçıl, "Maverdî'nin Siyasî Düşüncesi: Dayanışma, Liyakat ve Adalet", *İslam ve Klasik*, Sami Erdem, M. Cüneyt Kaya (haz.), Klasik, İstanbul 2008, s. 179-180.

17 Antony Black, *The History of Islamic Political Thought, From the Prophet to the Present*, Routledge, New York 2001, s. 154-156; Rosenthal, *a.g.e.*, s. 52.

yapı ve mekanizmanın ne şekilde olması gerektiği sorusu esas değildir; asıl mesele şeriatın uygulanmasıdır. Bu nedenle Moğol istilası sonrasında fiilî olarak sona eren halifelik yerine velâyet meselesini tartışmasını, şeriatın ve özellikle ceza ile ilgili hükümlerin uygulanmasına vurgu yapmasını, Moğollar ile savaşta gevşeklik gösterenlere karşı cihad ve namaz konusunu ısrarla gündeme getirmesini siyasetin şeriata tâbî kılınması, gücün meşruiyetinin onaylanması veya ulemanın siyasî mekanizmanın içine sokulması olarak değerlendirmek çok sağlıklı gözükmemektedir. İbn Teymiyye şeriatın doğru bir şekilde uygulanabilmesi için kuvvet sahibi emin ve ehil kişilerin işbaşına getirilmesine, işlerin istişare ile yapılmasına vurgu yapmış ve kendi zamanında aciliyet kesbeden Moğol tehlikesine ve toplumda müşahede ettiği bozulmaya engel olmak için mücadele (hatta bizzat savaşa iştirak) etmiştir. Bu nedenle onun bu meseleyi eserlerinde tartışma konusu yapmaması, temel esaslardan sapma veya mevcut durumun meşrulaştırılması anlamı taşımaz.¹⁸

Sonuç olarak fukaha ideal bir çerçeve ortaya koymaya çalışırken güncel siyasetin bu idealden sapmalara konu olacağının farkındadır. Onlar dünyanın bir imtihan yeri olduğu bilinci ile ütöpik devlet teorilerinde görülen dünya cenneti vaadinde bulunmazlar. Güçle yakın ilişki içinde olan siyasetin her an bozulma ihtimaline karşı ümmetin günlük siyaseti takip etmesi gerektiği ve yeri geldiğinde yöneticileri azletme yetkisine sahip olduğunu ifade ederler. Siyaset, kuruluş aşamasında toplumsal yaşamı da mümkün kılan asgarî müşterekler üzerine bina edilmekle birlikte uygulama sürecinde gücün yöneticileri bozacağı bilinci ile adaletli idareye sürekli bir vurgu sözkonusudur. Bu anlamda siyaset sadece bir uzlaş ve güç ilişkileri değil, belki bunların bütününde kendini gösteren bir faaliyet alanıdır.¹⁹

3. Disipliner Yanılsama

a. 19. yüzyılda bağımsız disiplinler şeklinde ortaya çıkan sosyal bilimlerin uzak tarihini antik Yunan'a, yakın tarihini ise bir önceki

18 Takıyyüddin İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî islahi'r-râ'i ve'r-ra'iyye*, nşr. Ali b. Muhammed el-Imrân, Dârü Âlemi'l-Fevâid, Mekke 1429. İbn Teymiyye'nin çağdaşı İbn Cemâa'ya ilişkin değerlendirmelerinde de Rosenthal benzer bir yanılsama içine düşmektedir, bkz. Özgür Kavak, "Oryantalist Gözüyle İslâm Siyaset Düşüncesi: İbn Cemâa'nın Siyaset Anlayışı ya da Şeriat'a Karşı Fıkıh", *İslam ve Klasik*, Sami Erdem, M. Cüneyt Kaya (haz.), Klasik, İstanbul 2008, s. 147-171.

19 Köse, a.g.md., s. 296.

kısımda tartıştığımız ortaçağ sonrasında Avrupa’da meydana gelen felsefi, sosyal ve bilimsel değişimlere kadar götürmek mümkündür. Doğa bilimlerinin sağladığı imkânların da etkisiyle 18. yüzyılın sonlarıyla, 19. yüzyılın başlarında Avrupa’da sanayi devrimi gerçekleşir. Devrimin sosyo-ekonomik yaşama yaptığı olumlu katkı ve getirdiği kolaylıklar yanında sanayileşmeyi takip eden süreçte, başta şehirlere göç olmak üzere gündeme getirdiği yeni sorunlara çözüm bulma arzusu ve fen bilimlerinin tabiatı keşfettiği kanunların benzerlerinin toplumsal alanda da bulunabileceği düşüncesi, sosyal bilimlerin tam bağımsız disiplinler olarak ortaya çıkmalarının arkasındaki temel saiklerdendir.²⁰ Tabiatı olduğu gibi sosyal alandaki işleyişin kanunlarının keşfedilmesiyle hem meydana gelen hadiseleri daha iyi açıklama hem de karşılaşılan problemleri tedavi etme imkânına kavuşulacağı düşünülüyordu. Burada sosyal bilimlerin bir tarihini veya metodolojisini tartışmaktan daha çok sosyal bilimlerin ayrışması sonucunda ortaya çıkan durum ile bunun siyaset bilimine yansımaları ve özellikle İslam siyaset düşüncesini okumada önümüze çıkardığı “disipliner yanılısma” tartışma konusu yapılacaktır. Disipliner yanılısma belli bir medeniyet tasavvurunun ürünü olan sosyal bilimlerde ortaya çıkan disiplinlerarası ayrışmanın getirdiği zihin yapısı ve bakış açısıyla böyle bir farklılaşmanın bulunmadığı bir ilim ve zihin dünyasını okuma teşebbüsü sonucunda ortaya çıkan zorlukları ifade etmektedir.

Disipliner yanılısmanın dayandığı iki temel nokta bulunmaktadır. Bunlardan birincisi modern siyaset biliminin de ortaya çıktığı ortaçağdan modern döneme geçişte din, toplum ve siyaset arasındaki seküler ayrışma neticesinde²¹ varlık sorusu üzerinde yoğunlaşan ontolojik arayışın yerini ağırlıklı olarak epistemolojik sorgulamaya bıraktığı paradigmatik değişimdir.²² Yukarıda değinildiği üzere bilimsel alanı da kontrol edip dinî referanslarla temellendirmeye çalışan kilisenin otoritesi Kopernik’in başlattığı bilimsel devrimler ile sarsılmıştır. Bilim alanındaki devrim niteliğindeki gelişmeler, sosyo-ekonomik ve siyasal alanda meydana gelen değişimler, sadece kilisenin otoritesini sarsmakla kalmamış, aynı zamanda ontolojik sorgulamanın temelini oluşturan hakikat iddiaları üze-

20 Scott, *a.g.e.*, s. 33-56.

21 Crone, *a.g.e.*, s. 396-398. Crone günümüzdeki İslam toplumlarında da böyle bir ayrışmanın gerçekleşmesini temenni etmektedir.

22 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory*, University of American Press, Lenham 1994.

rinde de şüpheler uyandırmıştır. Kilisenin ve ona bağlı siyasetin toplumsal yaşamın tüm alanlarını dogmatik bir şekilde kontrol etme çabası bir yandan meydana gelen yeni gelişmeleri okumakta başarısız kalırken, aynı zamanda savaşlarla sonuçlanan çatışmalara neden oldu. Dinî, sosyal ve siyasî alanda yaşanan ayrışma ve din kaynaklı savaşlar herkesin kabul etmesi öngörülen “içerik esaslı siyaset tasavvuru” yerini devletin, bireylerin yaşamlarına müdahalesini engelleyecek bir mekanizma arayışına bıraktı.²³ Artık siyasî tartışma ve arayışlar toplumsal yaşamın tüm alanlarında ayrıntılı bir şekilde belirleyici ilkeler vazetme yerine bireylerin özel yaşamlarına müdahale etmeyen fakat toplumsal yaşamı mümkün kılacak temel düzenlemeleri yapacak bir siyasî mekanizma üzerine yoğunlaştı. Bir anlamda kilisenin olması gereken alanını haddinden fazla geniş tutan dogmatik yaklaşımına tepki olarak ortaya çıkan bu arayışlar, yukarıda ifade edildiği üzere Machiavelli ile olanı (sosyal olgu) önceleyen bir açılım kazanmış ve Hobbes’un sosyal sözleşme düşüncesinde modern dönemdeki en önemli ifadesini bulmuştur.

Disipliner yanılısamaya kaynaklık eden ikinci nokta, sosyal bilimlerdeki ayrışma sonucunda yeni bir ilim tasnifinin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak da disiplinlerin incelediği alanların sınırlanmasıdır. Öncesinde neredeyse tüm disiplinlerin felsefenin altında bulunduğu bütüncül yaklaşım, yerini başta ekonomi ve siyaset olmak üzere sosyoloji, sosyal psikoloji ve hukukun felsefe ve teolojiden ayrı bağımsız birer disiplin olarak geliştikleri yeni parçalı bir ilim sınıflamasına bırakmıştır. Sosyal bilimlerin ayrışmasıyla bir yandan disiplinlerin alanları sınırlanırken diğer yandan bilimsellik iddiasıyla dinle kurulan ilişki kesilerek bilimler seküler bir karakter kazanmıştır.²⁴ Artık toplumsal hadiseler de tabiat bilimlerindekine benzer bir şekilde kendi nedensellikleri içerisinde herhangi bir doğa üstü veya dinî kaynağa referans yapılmadan açıklanabilecektir.

Bu paylaşımda siyaset biliminin payına esas itibarıyla güç merkezli devlet ve onun kurumları düşmektedir. Siyaset, bir yandan insan davranışlarını ve toplumdaki diğer kurumları ele alan ekonomi, hukuk, psikoloji ve sosyolojiden ayrışırken, diğer yandan bilim olma hasebiyle din ve dolayısıyla ahlak felsefesi ile olan bağ-

23 Max Weber, *Economy and Society*, Guenther Roth, Claus Wittich (ed.), University of California Press, Berkeley 1978, s. 266-297; John Rawls, “The Idea of an Overlapping Consensus”, *Oxford Journal of Legal Studies*, VII/1 (1987), s. 4.

24 Gordon, *a.g.e.*, s. 26.

lantısına da sınır çeker. II. Dünya Savaşı sonrasında kadar siyaset bilimine egemen olan kurumsal hukuk eksenli (*legalist*) yaklaşım büyük ölçüde devleti, onun nasıl oluştuğunu, meşruiyetini, kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde yasama, yürütme, yargı kurumlarını inceler. Hukuk eksenli yaklaşıma karşı II. Dünya Savaşı sonrasında, seçmen davranışlarını ve sosyalleşmeyi kendisine konu alan Davranışçı Ekol rakip olarak çıkar.²⁵ Siyaset bilimi, görüldüğü üzere, sosyal bilimlerin ayrışmasının getirdiği sınırlama yanında kendi içinde de farklı yaklaşımlar barındırmaktadır. Böylesine farklılıklar ve sınırlılıklar barındıran bir disiplinin bakış açısıyla farklı bir ontolojik tasavvur ve ilim tasnifine sahip İslam siyaset düşüncesini ele alıp inceleme çabasının büyük ölçüde disiplinler bir yanılısma ve körlüğü beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. İslam siyaset düşüncesini ele alırken disiplinler yanılısmanın önümüze çıkardığı sınırlılık engelini daha iyi analiz edebilmek için İslam'ın ortaya koyduğu siyaset düşüncesinin kendi bütünlüğü içerisinde ele alınması gerekmektedir.

b. İslam'da siyaset; Allah, insan, toplum ve tabiat arasında kurulan ontolojik bir tasavvura dayanmakta ve siyaset düşüncesi bu bütünlük içinde anlam kazanmaktadır.²⁶ İslam'a göre gerçek hakimiyet sahibi, tüm kainatı ve insanı yaratan Allah'tır. Fakat idarî yetki anlamında hakimiyetin kullanımı ümmete bırakılmıştır. Allah gönderdiği peygamberler vasıtasıyla insanın ve toplumun inşası için temel ilkeleri (*kat'ıyyât*) vaz etmiştir. Fiiliyatta bu temel ilkelerin nasıl ve hangi mekanizma ile uygulamaya yansıtılacağı zannıyyât alanına bırakılmıştır.

İslam'ın insan tasavvurunda kul olma bilincine sahip insan akıl, sorumluluk ve ehliyet sahibi mükelleftir. Ehliyet sahibi olmakla insan, haklardan yararlanır ve sorumluluk yüklenir. Kur'an'da insanın yeryüzünü imar ve ıslah edecek halife olarak seçildiği beyan olunmaktadır (Bakara 2/30). İrade sahibi insanın mükellef olması, onun hür ve sorumlu varlık olduğunu ifade eder. İnsan bu özelliği ile seçme yetisine sahip bulunmakta ve bu sebeple amellerinin neticesinden sorumlu sayılmaktadır. Beden ve ruhtan ibaret, iyi ve kötüyü seçmede hür olan insan yaptıklarının sonuçlarını hem bu

25 Siyaset biliminin geçirdiği tarih süreç için bkz. Robert Goodin, Hans-Dieter Klingemann (ed.), *A New Handbook of Political Science*, OUP, Oxford 1998; Robert Adcock, Mark Bevir, and Shannon C. Stimson (ed.), *Modern Political Science: Anglo-American Exchanges Since 1880*, Princeton University Press, Princeton 2007.

26 Köse, a.g.md., s. 295.

dünyada hem de ahirette görecektir. En şerefli ve en güzel şekilde yaratılmış olmakla övülen insan tutkularına tâbi olması durumunda bu değerini kaybeder. Bu nedenle insanın kendi içinde dengeli bir yaşam kurması ve bu dengeyi toplum içindeki diğer insanlarla ve genelde tabiatla olan ilişkisinde gözetmesi gerekir. Siyasî oluşumlar için gerekli olan en temel unsur sorumluluk sahibi hür insandır. İnsanın hürriyetinin sözkonusu olmadığı düzenlemelerde kişinin sorumluluğundan bahsedilemeyeceği açıktır. Hür ve mükellef olmayan, muhakemesini kullanmayan insanın biat ve istişare gibi siyasî faaliyetlere katılımı da mümkün olamaz. İslam'ı seçen ve Müslüman olan kişi artık bir yaşam tarzını da kabul etmiş demektir. Bu anlamda kişi, toplum ve devlet arasında çatışma değil bir uyum sözkonusudur.

Var olabilmek ve varlığını sürdürebilmek için birbirlerine muhtaç insanların oluşturduğu en temel birim ailedir. Aile aynı zamanda toplumun ve siyasetin oluşmasını ve devamını sağlayan unsurdur. İslam, nikahtan mirasa kadar vaz ettiği hükümlerde ailenin kuruluşu ve korunmasına önem vermiştir. İnsan ilk terbiyesini ailede alır. Ailede kişi huzur ve güvende olur. Aile sayesinde neslin devamı ve günah sayılabilecek kötülüklerden korunması mümkündür. İnsan ve aile ile ilgili hükümler genel olarak can, akıl, din, mal ve ırzı korumayı amaçlayan düzenlemeleri içermektedir.

İslam insanların bu dünyada imtihana tâbi olduklarını belirtir. İmtihana tâbi olan insanın amacı hem dünya hem de ahiret saadetini elde etmeye çalışmaktır. Canlılar arasında yaşamını ve varlığını tek başına devam ettirmesi mümkün olmayan insanlar birbirlerine muhtaçtırlar. Bu ihtiyaç düzenli bir toplumun inşa ve devamını sağlayacak siyaseti gerekli kılmaktadır. İslam'da siyaset kendi başına amaç olmayıp hukukla birlikte insanın iki dünyada saadetini sağlayacak dinin korunması ve yaşatılmasındaki en önemli araçlardandır.

İslam siyaset düşüncesi tarih içinde farklı disiplinler tarafından ele alınıp tartışılmış ve bunun sonucunda farklı literatür çeşitleri ortaya çıkmıştır. Her ilmin kendi mevzu ve gayesi çerçevesinde siyasete yaklaşımları da farklılıklar arz etmektedir. Fıkıh literatürü (*el-Ahkâmü's-sultâniyye* ve *es-Siyâsetü's-şer'iyye*'ler) esas itibariyle şer'î ahkâmın usulüne uygun bir şekilde adaletle uygulanmasını kendisine konu almakta; bu bağlamda marufu emir münkeri nehiy ilkesi uyarınca şeriatın toplumda yer etmesi ve devamını hedeflemektedir. Kelam literatürü özellikle imamet meselesi çerçevesinde imamet gerekliliği, imamın nasla mı seçimle mi belirlenece-

ği konularını tartışmaktadır. Felsefe literatürü siyasete insanların saadete ulaşabilmeleri için gerekli erdemleri edinmesini mümkün kılan bir işlev yükleyerek onu daha geniş bir çerçevede ele almaktadır. Daha çok pratik siyaset içinde vazife almış siyasetname yazarları idarecilere el kitabı olacak eserler kalem almışlar ve toplumda adaletli düzenin önemine ve bunun devamı için siyasetin bu husustaki rolüne dikkat çekmişlerdir.²⁷

İslam siyaset düşüncesi incelenirken hem düşüncenin kendi iç bütünlük ve kuşatıcılığı hem de farklı literatürlerin ortaya koydukları zenginliğin ve çeşitliliğin dikkate alınması gerekmektedir. Bu düşünceyi modern dönemde ortaya çıkmış sosyal bilimlerdeki ayrışma ve sınırlılık üzerinden okuma girişimleri disiplinler bir körlüğe neden olmakta ve farklı literatürlerin sahip olduğu zenginliği fark etme noktasında sıkıntılar yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Bu sıkıntı ve engelleri üç başlık altında ele almak mümkündür. İlk olarak örneğin, fıkıh kitabı olan *el-Ahkâmü's-sultâniyye* ve *es-Siyâsetü's-şer'iyye*'ler²⁸ hilafet, halifenin seçilmesi, halifenin taşıması gereken şartlar, nasıl seçileceği gibi modern anlamda siyaset bilimine yakın konuları içermeye yanında zekat, namazlara imam tayini, hac işleri, ganimet, zimmet akdi, suçlar ve cezaları, otlaklar, arazi çeşitleri, hisbe teşkilatı gibi, farklılaşan sosyal bilimlerin gözüyle bakıldığında ekonomi, hukuk, sosyoloji ve hatta ahlak gibi disiplinlerin sahasına giren konuları da kapsamaktadırlar.²⁹ Bu eser-

27 Geniş bilgi için bkz. Köse, a.g.md., s. 296-298. Bugüne kadar siyaset düşüncesi açısından değerlendirilmeyen tasavvuf literatürü de özellikle "kutub", "halife", "zıllullah", "adl" gibi kavramlar çerçevesinde siyasî konuları ele almaktadır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *et-Tedbirâtü'l-ilâhiyye fî islâhi'l-memleketi'l-insâniyye* adlı kitabı bu türün ilk örneklerinden sayılabilir.

28 Bkz. Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, nşr. Ahmed Mübarek Bağdadî, Dâru İbn Kuteybe, Kuveyt 1989/1409; Ebü Ya'la el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, nşr. Muhammed Hamid Fakî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kahire 1983/1403; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî islâhi'r-râ'i ve'r-ra'iyye*, nşr. Ali b. Muhammed el-Imrân, Dârü Âlemi'l-Fevâid, Mekke 1429; Bedreddin İbn Cemâa, *Tahrîrû'l-ahkâm fî tedbiri ehli'l-İslâm*, 3. bsk., Darü's-Sekâfe, Devha 1988.

29 Disipliner yanılmanın önemli örneklerinden birisini E. I. J. Rosenthal'ın *Political Thought in Medieval Islam* isimli eserindeki yaklaşımı oluşturmaktadır. Her ne kadar Rosenthal bu çalışmada İslam siyaset düşüncesinin bütünlüğüne dikkat çekse de (Rosenthal, *a.g.e.*, s. 24) örneğin Mâverdî'nin siyaset düşüncesini incelerken yirmi bölümden oluşan *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'sinin ağırlıklı olarak sadece ilk altı bölümünü, yine aynı şekilde İbn Cemâa'nın onyediyi bölümünden oluşan *Tahrîrû'l-ahkâm*'ının sadece ilk beş bölümünü esas alarak meseleleri tartışmaktadır. Rosenthal mezkûr eserinde disiplinler yanılmasının bir sonucu olarak ➤

lere modern siyaset biliminin gözüyle bakılıp bu disiplinin inceleme sahasına girmeyen başlıkların gözardı edilerek bunlarda serdedilen siyasî düşüncelerin bütünlüğünü kaybetmesi sözkonusu olmakta ve buna bağlı olarak da ciddi anlama sorunları gündeme gelmektedir. Her ne kadar farklı literatürler İslam siyaset düşüncesi üzerine yapılan oryantalist çalışmalarda dikkate alınsa da eserlerin kendi iç mantığı ve bütünlüğü disiplinler yanılısına nedeniyle tam olarak kuşatılamamaktadır.³⁰ Burada cevaplanması gereken temel soru şudur: İslam siyaset düşüncesi alanında kaleme alınmış çalışmalar müelliflerinin benimsediği ilim tasnifi ve iç bütünlük içerisinde mi incelenmelidir; yoksa modern siyaset biliminin getirdiği sınırlamalar çerçevesinde seçmeci davranıp belli bölümlere mi odaklanılmalıdır?

Disipliner yanılısamanın önümüze çıkardığı ikinci engel, farklı bakış açısına sahip olmaktan kaynaklanan hatalı duruşun yol açtığı doğru soruların sorulması meselesidir. Yanılısama içindeki yanlış duruş, isabetli olmayan soruları sordurmaktadır. Sorular doğru olmayınca tabii olarak cevaplar da bulunamamaktadır. Fukahanın müstakil bir siyaset felsefesi geliştiremediği, devlete ihtiyaç olup olmadığı ve niçin var olması gerektiğiyle ilgili sorular sormadığı yönündeki iddialar disiplinler yanılısamanın dikkat çekici örneklerini oluşturmaktadır.³¹ Bir önceki kısımda ifade edilen kat'ıyyât-zan-ıyyât ayrımı çerçevesinde ehil ve emin kişilerin başa geldiği adil

siyasetin dışında gördüğü ekonomi, hukuk, ahlak ve dinin sahalarına giren konuları tartışma dışı tutarak, bu düşünürlerin siyasî düşüncesindeki bütünlüğü göz ardı etmektedir, bkz. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 27-37, 43-51. Benzer bir yaklaşımı Antony Black'in *The History of Islamic Political Thought* isimli çalışmasında da görmek mümkündür, bkz. Black, *a.g.e.*, s. 81-90, 97-107. Karşı bir görüş için bkz. Atçıl, *a.g.m.*, s. 179; Kavak, *a.g.m.*, s. 159-161.

30 Böylesine bir yaklaşım sözelimi İbn Miskeveyh'in *Risalefî fî mahiyyeti'l-adl* eserinde tartıştığı şu meseleyi gözden kaçıracaktır: İbn Miskeveyh'e göre insan ihtiyarî adaletini tek başına gerçekleştiremez, bunun için topluma ihtiyaç duyar. Din vazettiği hac, Cuma namazı, cemaatle namaz, zekat ve sadaka gibi toplumsal boyutu olan ibadetler ile insana bu anlamda yardımcı olur. Siyaset hem bir toplumun inşası ve korunması hem de topluca yapılan ibadetlerin düzenlenmesine yaptığı katkı ile insana ihtiyarî adaletini tesiste destek olmaktadır, bkz. İbn Miskeveyh, *Risale fî mahiyyeti'l-adl*, nşr. M. S. Khan, Leiden 1964, s. 12-20.

31 Rosenthal, *a.g.e.*, s. 24. Her ne kadar Rosenthal doğru bir şekilde fukahanın şeriata uygulanmasını kendilerine temel mesele olarak aldıklarını ve siyasetin esas işlevinin şeriata uygun bir düzenin tesis ve devamını temin olduğunu ifade etse de yine de bu soruları sormaktan ve fukahanın siyasetle ilgili eserlerini incelerken bu sorular ekseninde meseleyi ele almaktan geri duramamaktadır.

ve istişareyi esas alan bir siyasi düzenin var olmasını kendilerine hedef alan fukaha modern siyaset biliminin birincil konusu olan mekanizma eksenli devlet ve kurumlarıyla ilgili meseleleri ikincil derecede kabul etmiştir. Bu kabul, siyasetin kendi başına bırakıldığı anlamını taşımaz. Fukaha ehil yöneticilerin gösterecekleri adil bir idarenin varlığını yeterli görmüş, bundan sapma noktalarında itirazlarını dile getirmiş ve hatta karşı çıkışları nedeniyle zaman zaman bazıları hapis cezası almışlardır. Ayrıca, siyaseti incelerken modern siyaset biliminin bakış açısından hareketle güç eksenli ve devleti merkeze alan sorularla incelemeye başlanması yeterli cevapların bulunamaması veya ilgili kitapların sadece hilafet çerçevesindeki bazı bahislerinin bağlamından koparılarak ele alınmasına yol açmaktadır.³²

Disipliner yanısamayla ilgili olarak dikkat çekeceğimiz son nokta, siyaseti hukuk eksenli ele alan yaklaşımın, anayasal bir çerçeve arayışıyla İslam siyaset düşüncesine bakışıdır. Örneğin, E. Rosenthal, Mâverdi'nin *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'de halifenin başa geliş şekilleriyle ilgili ifadelerini siyaset bilimi bakış açısıyla ele alarak anayasal (dinî kesinliğe sahip, değişmez) bir norm gibi görmekte ve daha sonra gelen ulemanın bu konudaki farklı görüşlerini idealden bir sapma olarak değerlendirmektedir.³³ Halbuki yukarıda ifade olunduğu üzere, siyasî otoritenin başına geçecek kişinin iktidara geliş şekli zannî bir meseledir; bu nedenle bu meselede farklı uygulama ve icthadların ortaya çıkması da tabiidir. Bu çerçevede, özellikle İbn Cemâa'nın bir emîrin zorla başa gelmesini tecviz etmesi, şartların baskısıyla verilmiş bir karar olarak görülmekte ve idealden sapma şeklinde değerlendirilmektedir.³⁴ İbn Cemâa bir emîrin güç kullanarak zorla başa geliş meselesini, istisnâî bir durum olarak meşru bir halife bulunmaması bağlamında tartışmaktadır.

32 Benzer bir bakış açısı, "İslam siyaset düşüncesinin güdük kalıp beklenen gelişmeyi gösteremediği" iddiasında da kendisini göstermektedir. Halbuki her ne kadar fıkıh literatürü çerçevesinde siyasete dair müstakil *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'lerin yazılması hicrî V. asıra kadar uzansa da siyasete ilişkin konular fıkıh kitaplarının çeşitli bablarında, velâ, biat, yemin, vekâlet gibi kavramlar ve Cuma namazı ile had cezaları gibi uygulamalar çerçevesinde erken dönemden itibaren tartışılmıştır. Hatta *el-Ahkâmü's-sultâniyye* eserlerinin esas itibarıyla bu birikime dayandığını söylemek mümkündür.

33 Rosenthal, *a.g.e.*, 27-61; Leonard Binder, "al-Ghazali's Theory of Islamic Government", *The Muslim World*, V/3 (1955), s. 232.

34 Gibb, "Some Considerations on the Sunnî Theory of the Caliphate", s. 143; Rosenthal, *a.g.e.*, s. 43-47.

Yoksa meşru bir halife varken bir emîrin zorla onu devirerek başa gelmesini kastetmemektedir.³⁵ Teorik olarak mümkün olabilecek bu durum Moğolların 1258'te Bağdat'ı işgali sonrasında halifesiz kalan üç yıllık dönemde fiilen de yaşanmıştır. Böylesine durumlarda siyasî otorite boşluğunu doldurmak için birbirleriyle mücadele eden emîrlerden birisinin anarşi ve kargaşayı önleyip düzeni sağlayarak zorla başa gelmesi muhtemel bir durumdur. Dolayısıyla İbn Cemâa'nın bu konudaki görüşlerini idealden sapma değil belki zannî bir meselede ortaya çıkan yeni bir duruma verilmiş bir cevap şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.³⁶ Ayrıca, önemle belirtilmesi gereken bir diğer husus ise zorla başa gelen emîrin iktidarı ele geçirdikten sonra adaletten saparak zulme dayalı tasarruflarda bulunacağı yönündeki muhtemel bir imadır. Bir emir istisnâî şartlar gereği zor kullanarak başa gelmiş olsa da bu kişinin hem hilafet için gerekli vasıfları taşıması hem de yönetiminin adil olması hususunda ulema ittifak etmiştir.³⁷

4. Sonuç

İslam siyaset düşüncesinin günümüzde anlaşılabilmesi herşeyden önce siyasî tecrübe ve literatür ile sahih ve sağlıklı bir irtibatın kurulmasını gerekli kılmaktadır. Tarihî ve disiplinler yanlısıma içindeki oryantalist çalışmalar bu birikimi anlama hususunda sadece önümüze ciddi engeller çıkarmakla kalmamakta, ayrıca eksik ve yanlış anlaşılmalara da neden olmaktadır. Tarihî yanlısıma içinde olan yaklaşımlar, Avrupa'da yaşanmış hususî bir tecrübeyi genelleştirerek İslam siyaset düşüncesine yaklaştıkları için bu düşüncenin genel karakteristiğini kaybetmeden zaman içindeki değişime cevap verebilme imkânı sağlayan ve en önemli özelliklerinden birisini oluşturan kat'ıyyât-zanniyyât ayrımını fark etmekte zorlanmaktadır. Diğer taraftan, disiplinler yanlısamının önümüze çıkardığı en büyük engel bu yanlısamaya düşen araştırmacıların sosyal bilimlerin kendine has mantık ve ayrışması ile İslam siyaset düşüncesini

35 İbn Cemâa, *a.g.e.*, s. 55-56.

36 Bu yönde bir değerlendirme için bkz. Kavak, *a.g.m.*, s. 162-163.

37 Ulemanın (yer yer fiiliyatta adaletle aykırı uygulamalar kendisini gösterse de bunları tasvip edercesine) adaletten sapmaya cevaz verdiğine dair bir görüş bulmak oldukça zordur. Sözgelimi İbn Cemâa'nın başta meşru halife mevcut iken zor kullanarak bir emirin siyasi iktidarı ele geçirmesinin meşru olduğunu belirten bir ifadesi bulunmamaktadır. Aksine o, yalnızca meşru halifenin yokluğu durumunda başa gelmesi ihtimalini incelemektedir. İbn Cemâa, *a.g.e.*, s. 55-56, 61.

ele almalarından dolayı ilgili metinleri incelerken seçici davranmaları ve bunun sonucunda bu metinlerin resmettikleri çerçeveye örtüşmesi mümkün olmayan yanlış çıkarımlarda bulunmalarıdır.

Bu engeller dikkate alınarak, İslam siyaset düşüncesi Avrupa’da yaşanmış tecrübeden bağımsız, kendi iç mantığı ve bütünlüğü içerisinde incelenmeden, tarihî süreçte ortaya çıkmış bulunan birikim ile sahih bir ilişki kurulması çok zor görünmektedir. Böylesine bir sahih ilişkinin kurulması her şeyden önce İslam siyaset düşüncesi klasiklerinin yeniden okunmasını gerekli kılmaktadır. Son olarak belirtmek gerekir ki, İslam tarihinde ortaya çıkan bütün bu siyasî tecrübe ve düşüncelerin burada tartışılan *yanılsamalar* aşılarak nasıl anlaşılabilceği sorusu yanında, bu birikimin günümüz için ne anlam ifade ettiği hususu araştırılmayı bekleyen bir mesele olarak önümüzde durmaktadır.

Abstract

Rethinking Islamic Political Thought:

A Critical Introduction

The question of “how to read Islamic political thought”, similar to its historical importance, is still a pressing one today. In modern times, the answers given to this question by the orientalist scholars constitute a major barrier in gaining an insight into this thought. In this essay, two approaches, called as “fallacies”, which pose obstacles in understanding the Islamic political thought, will be critically discussed. The first obstacle is the ‘historical fallacy’, which generalizes the historical experience Europe had in its transition from the Middle Ages to modern times and assumes that Islam also had a similiar exprience. The second one is “the disciplinary fallacy,” produced by the limited perspectives of the fragmented and narrowly specialized social sciences, which selectively analyses only particular aspects of the Islamic political thought and therefore misses its internal coherence as a whole. Consequently, I propose two things: First, Islamic political thought should be read against the background of Islamic political exprience without conflating it to Western historical exprience. Second, the internal coherence of Islamic political thought should be explored from a wholistic perspective.

Key Words: Islamic Political Thought, *Qat’iyyât*, *Zanniyyât*, Historical Fallacy, Disciplinary Fallacy.